

Нодирбек Кабилович ТУРАБОЕВ
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
таянч докторанти
ntoraboyev79@mail.ru

“МУХТАСАРУЛ ҚУДУРИЙ” – АБУЛҲУСАЙН ҚУДУРИЙНИНГ ШОҲ АСАРИ

“МУХТАСАРУЛ ҚУДУРИ” – ШЕДЕВР АБУ АЛЬ-ХУСЕЙНА ҚУДУРИ

“MUKHTASARUL QUDURI” - A MASTERPIECE ABU AL-HUSAYN QUDURI

Аннотация: Мазҳабга асос бўлган дастлабки фикҳий китоблар минг йиллар олдин яратилган. Шундай асарлар бири Аҳмад бин Муҳаммад Абулхусайн ал-Қудурийнинг “Мухтасар ал-Қудурий” асари бўлиб, ҳозирга қадар ҳанафий фикҳидаги мўтабар манба сифатида қадрланади. Бу китоб мазҳаб имоми ва унинг буюк шогирдлари томонидан яратилган фатволарни мухтасар шаклда ўзида жамлаган. Кейинги даврларда ёзилган асарларнинг дунёга келишида пойдевор бўлди.

Калит сўзлар: Мухтасар, “ихтисор” фикҳ, мазҳаб, ҳадис, зоҳирур-ривоя, фатво, ибодат, муомалот, “ал-мутун ал-арбаъа”, “ал-мутун ас-саласа” таҳорат, намоз, закот, рўза, ҳаж.

Аннотация: Первые книги по юриспруденции, составляющие основу мазхаб, были созданы тысячи лет назад. Одним из таких произведений является «Мухтасар аль-Кудури» Ахмада бин Мухаммада Абул Хусейна аль-Кудури, который до сих пор считается авторитетным источником в ханафитской юриспруденции. В этой книге кратко излагаются фетвы, созданные имамом мазхаба и его великими учениками. Это было основанием для рождения произведений, написанных в более поздние периоды.

Ключевые слова: мухтасар, ихтистар, фикх, масхаб, хадис, захирур-ривоя, фатво, ибадат, муомалат, “ал-мутун ал-арбаъа”, “ал-мутун ас-саласа”, таҳорат, намаз, закот, ҳаж.

Annotation: The first books on jurisprudence, which form the basis of the madhhab, were written thousands of years ago. One of these works is “Mukhtasar al-Quduri” by Ahmad bin Muhammad Abul Hussein al-Quduri, which is still considered an authoritative

source in Hanafi jurisprudence. This book summarizes the fatwas created by the imam of the madhhab and his great disciples. This was the basis for the birth of works written in later periods.

Key words: muhtasar, ihtisor, fikh, mazhab, hadis, zohirin-rivoya, fatvo, ibodat, muomalat, al-mutun-al-arbaa, al-mutun-as-salasa, tahorat, namaz, zakot, ruza, haj

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ҳаётнинг барча жабҳаларига эркинлик берилди, шу жумладан, диний эътиқод масалаларида ҳам, халқимиз ўзликни англаш, асл қадриятларни тиклаш йўлига қадам қўйди. Яқин даврлар ичида мамлакат аҳолиси, айниқса ёшларнинг исломий маърифатга қизиқиши ортиб бормокда. Ҳар бир соҳада бўлгани каби бунда ҳам тўғри методологик ёндашув ва шу билан биргаликда, мазҳабларга бўлган муносабат маданиятини шакллантириш муҳим ўрин тутди. Ҳеч кимга сир эмаски, айни даврда ёшлар ўртасида диний-эътиқодий масалаларда юз бераётган тушунмовчилик ва ихтилофлар турли кўринишдаги тарафкашликларни юзага келтирмоқда. Бу муаммоларни олдини олиш ва барҳам бериш долзарб масала бўлиб турибди. Бизнинг бу йўлда қиладиган ишимиз ислом таълимотини бузиб талқин қилиш каби оқибати оғир бўлган хатти-ҳаракатларни фош этиш ҳамда ҳанафий мазҳабининг қадимий ва замонавий нодир асарларини тадқиқ қилиш ва улардаги соф исломий таълимотларни жамиятда кенг ёйишдан иборатдир. Тарихда шундай асарлар яратилдики, улар нафақат муайян бир ўлкада шухрат топди, балки, бутун ислом оламида мўтабар манба сифати асрлар оша фойдаланиб келинмоқда. Мана шундай асарлардан бири “Мухтасарул Қудурий”дир.

Турли мазҳаблар фикҳига оид биринчи фундаментал асарлар ҳижрий II аср бошларида - III аср охириларида пайдо бўлди. Ушбу китобларда турли масалалар баён қилинган бўлиб, улар, асосан, савол-жавоб шаклида тузилган. Ҳанафий мазҳабида шунга ўхшаш асарларнинг аввалгиси Имом Муҳаммаднинг “Усул” деб ноланган туркум китоблари бўлиб, “Зоҳирур ривоя” деб ҳам аталади. Мазкур китоблар Имом Абу Ҳанифа, Абу Юсуф ва Муҳаммаднинг ижтиҳодлари асосида юзага келган фикҳий масалаларни ўз ичига олган. Моликийлар шунга ўхшаш «Мудаввана» ва

шофеъийлар эса «Ал-Умм» деб номланган китобларига эгалар.

Кейинчалик, бўлимлар ва мавзулар бўйича сараланган асосий матнлар пайдо бўла бошлади, улар асосан мазҳаб имомларининг, баъзан эса унга кўшимча кейинги давр олимларининг фатволаридан иборат эди. Илм таҳсил қилувчиларнинг ёдлаб олишлари осон бўлиши учун, бундай китоблар иложи борица мухтасар шаклда баён қилинган эди. Бу “мухтасар” деган алоҳида услуб бўлиб шаклланди. Исломиё илмларни ўрганишда унинг аҳамияти каттадир. Бунда муаллиф фуқаҳолар истинбот қилган ҳукмларни ҳеч қандай далилсиз, тўғридан-тўғри, тартибга мувофиқ ёзиб кетиради.

“Мухтасар” сўзининг луғавий ва истилоҳий маънолари луғат ва қомусий китобларда қандай келганлигини қисқача кўриб чиқамиз.

“Ан-наим” арабча-ўзбекча луғатида “ихтисор” ва “мухтасар” сўзларининг луғавий таърифи: “- اِخْتِصَارٌ 1) қисқартириш, қисқариш; 2) қисқалик, озлик, калталиқ, мухтасарлик; - مُخْتَصَرٌ 1) қисқартирилган, калта, қисқа; 2) қисқа баён этилган (ёзилган), мухтасар” [1:228].

“Ихтисор” нинг истилоҳий таърифи:

Уламоларнинг истилоҳларида “ихтисор” учун кўп маънолар келган. Уларнинг барчаси: “маънонинг тўлиқлиги ила лафзнинг лўндалиги” ибораси атрофида айланади. «اختصرت هذا»: яъни, “китобини яқинлаштирдим ва лафзларини озайтирдим ва қисқа гапирдим”. Ихтисор у - нарсани қисқартиришдир. Китобни мутасар қилиш, яъни, унинг масалаларини озайтириш билан бўлади. Гоҳида лафзларини озайтириш маъноларини сақлаш билан бўлади”.

VIII асрдан кейин яшаган ҳанафий мазҳабининг уламолари, алоҳида, «Ал-мутун ал-арбаъа» деб номланган тўртта китобни ажратиб кўрсатишган. Улар “Мухтор”, “Канз”, “Викоя” ва “Мажмауль баҳрайн” асарларидир. Аммо кейинги олимлар “Ал-мутун ас-саласа” деб аталган учта китобга урғу беришди: “Викоя”, “Канз” ва “Мухтасар ал-Қудурий” [2:107,108]. Бизнинг мазҳабимиз уламолари доимо ушбу беш асосий матн (“Қудурий”, “Мухтор”, “Канз”, “Викоя”, “Мажмаул Баҳрайн”) га таяниб келганликларини кўрамиз. “Мухтасар ал-Қудурий” юқоридаги бешлик орасида энг қадимий китоб ҳисобланади. Унинг муаллифи Аҳмад бин Муҳаммад Абулхусайн ал-Қудурий (вафоти 428/1037) бўлган. “Мухтасар ал-

Қудурий” китоби 12000 га яқин масалаларни қамраб олган [3:1631]. Бошқа фикҳий китоблар сингари, у мавзулар бўйича бўлимларга ажратилган.

Бу асар таҳорат китоби билан бошланади. Иккинчи китоб намозга бағишланган бўлиб, ўн тўққиз бобдан иборат. Навбатдаги китоб закотга оид бўлиб, унга ўнта боб киритилган. Шунингдек, асардан ҳаж, рўза, савдо-сотик, вақф, шаҳодат, қозининг одоби, васият, фароиз каби жами олтмиш учта китоб ўрин олган.

Асарнинг таркибий таҳлили унинг Ислом фикҳи масалалари бўйича муфасссал маълумот бера оладиган ноёб манба эканини кўрсатади. Шу сабабли асар яратилган давридан бошлаб кўплаб қўлёзма нусхаларда кўчирилган ва дунёнинг аксарият хазиначаларига тарқалган.

“Мухтасарул Қудурий” ҳанафий фикҳидаги мўътабар матнлар орасида ҳам ўзига хос ўринга эга. Мазҳабнинг асосий манбаси “Зоҳирур ривоя” бўладиган бўлса, Ҳоким Шаҳид (ваф.334х) ундаги тақрор келган масалаларни қисқартириб ўзининг “Ал-Қофий” деб номлаган китобига жамлади. Унга бир нечта шарҳлар битилди. Уларнинг орасида энг машҳур Абу Бакр Муҳаммад Сарахий (ваф.483х) нинг “Ал-мабсут” китоби ҳисобланади. Ҳоким Шаҳиднинг “Ал-Қофий”сидан кейин ўша асрнинг ўзида (тўртинчи ҳижрий) бир нечта мухтасарлар юзага келди. Улардан бири Абу Жаъфар Таҳовийнинг (ваф. 321х) “Мухтасар”идир. Яна бири Абулхусайн Убайдуллоҳ Кархийнинг (ваф.340х) “Мухтасар” асари. Ҳижрий бешинчи асрга келиб яна бир мухтасар дунё юзини кўрдики, унга суянишда юқорида ўтган Ҳоким Шаҳид ёзган “Ал-Қофий” ва имом Таҳовий ва имом Кархийларнинг мухтасарларидан баъзи жиҳатларига кўра устун бўлиб кетди. Бу Имом Қудурийнинг “Мухтасарул Қудурий” китоби эди. Бу асар яна “Ал-китоб” ва “Мухтасарул муборақ” номлари билан ҳам машҳур. Аллома Абдулхай Лакнавий “Умдатур ривоя” китобида юқорида зикри келган мухтасарларни мадҳ этиб шундай дейди: “уларни Абу Жаъфар ат-Таҳовий, Кархий, Ҳоким Шаҳид ва Қудурий каби имомларнинг иқтидорлилари, илм, зуҳд, фикҳ билан танилган ва ривояти ўта ишончли эканлиги билан машҳур бўлган фуқаҳоларнинг улуғлари таълиф этганлар” [4:47].

“Мухтасарул Қудурий” қимматбаҳо китоб бўлиб, фуруъул фикҳдаги матнларнинг

энг яхшиси ва фойдалисидир. Шунинг учун уламоларнинг улуғлари унга шарҳлар танбеҳотлар ва изоҳлар ёзишга бел боғладилар [5:5].

Бу асар ҳанафийларда кенг тарқалганлиги, кўпинча одамлар фикҳни у китобдан ўрганиши ва амалда унга суянганликлари сабабли у “Ал-китоб” деб номланган [6:31]. шунингдек, у “Мухтасарул муборақ” номи билан ҳам машҳур. Бурҳониддин Марғиноний ушбу асарни кўрганда каттиқ таъсирланган экан. Унинг ҳанафий мазҳабидаги мўътабар китобининг дунёга келишига “Мухтасарул Қудурий” асос бўлганлигини эътироф этиб шундай дейди: «Ёшлик чоғларимда фикҳ илмининг барча турларини қамраб олган ҳажми кичик, режаси кенг бир китоб ҳақида ўйлаб юрар эдим. Иттифоқо, сафар вақтида Қудурий қаламига мансуб «Ал-Мухтасар» билан танишдим ва уни энг гўзал, қисқа, ажойиб асар деб топдим» [7:22].

Абдуллоҳ Назир Аҳмад Мазий мухтасар жанрида ёзилган китобларни бир нечта турга бўлади.

Биринчиси: Асли мухтасар бўлган китоблар, масалан:

– Абу Шужоънинг (ваф.593х) шофеъийликдаги мухтасари, у “Ал-ғоя ват тақриб” деб номланади;

– Имом Қудурийнинг ҳанафийликдаги “Мухтасар”и ва бошқалар.

Иккинчиси: Муайян асл китобга тобеъ бўлган мухтасар бўлиб, уни қисқартирилган ва масалаларини қамраб олган китобдир, масалан:

– Ан-Насафийнинг (ваф.710х) ҳанафийликдаги “Канзуд дақоик” китоби бўлиб, уни ўзининг “Ал-вофий” асарида қисқартириб олган;

– Содруш-шарийъа Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг (ваф.745х) «Ниқоя» деб номланган мухтасари бўлиб, бу китобни ўзининг бобоси Маҳмуд ибн Содруш-шарийъанинг «Виқоятур-ривоя фий масоилл Ҳидоя» номли китобини мухтасар қилиш – қисқартириш ила юзага келтирган;

– Ал-Ҳажовийнинг (ваф.968х) ҳанбалийликдаги “Зодул мустақний” китоби бўлиб, уни Ибни Қудоманинг (ваф.620х) “Ал-муқний” асарида қисқартирган.

Учинчиси: Бунда мухтасар бир қанча

аслларга тобеъ бўлиб, улардан қисқартирилган бўлади ва уларнинг масалаларини ўз ичига олади ва уларларнинг ҳулосаларини жамловчи бўлади. Гарчи бу китобларнинг баъзи соҳиблари уни мухтасар деб номламаган бўлсалар ҳам. Масалан:

– Мусилийнинг (ваф.683х) “Ал-мухтор лил-фатво” асари;

– Ал-Марғинонийнинг (ваф.593х) “Ал-Ҳидоя шарҳи бидоятул мубтадий” асари [8:135].

“Мухтасарул Қудурий” асари эса биринчи навдаги туркумга мансуб бўлиб, ёзилишида муайян китобни асос қилиб олинмаган. Муаллиф ҳам бу ҳақда ҳеч қандай маълумот қолдирмаган.

“Мухтасарул Қудурий” асарини бошқа матнлар билан илмий қиёс қилиб кўрган кишилар унинг лафзи қисқа ва маъноси кенг бўлиб, тушунишга осон, ёд олишга қулай эканлигини эътироф этганлар. Шу билан биргаликда, сўзларни ишлатишда далил бўлган ояти карима ва суннати набавиядаги калималардан табаррук қилиб кенг фойдаланган. Бу эса ўқувчининг зеҳнига далилларни осон келишига ёрдам беради. Бу туркумдаги китобларда далиллар баён қилинмайди. “Мухтасарул Қудурий”нинг бошқа мухтасарлардан яна битта фарқи шуки, мусанниф китобида баъзи ўринларда оят ва ҳадислардан далил келтиради. Китобни оят билан бошлайди. Кейин эса бир нечта ўринлардагина оят ва ҳадисдан далил келтиради. Ҳаммаси бўлиб икки ўринда оят ва учта ўринда ҳадисдан далиллар келтиради. Улар қуйидагилар:

“Таҳорат” китобининг бошланишида:
قال الله تعالى : ﴿ يا أيها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة فاغسلوا وجوهكم وأيديكم إلى المرافق وامسحوا برؤوسكم وأرجلكم إلى الكعبين ﴾

Аллоҳ таоло: “Эй, имон келтирганлар, намозга турган вақтингизда юзларингизни ва қўлларингизни чиғаноқларигача ювинг, бошларингизга масҳ тортинг ва оёқларингизни тўпиқларигача (ювинг)” деган. “Моида” сураси 6-оят.

Кейинги оят “Закот” китобида:
قال الله تعالى : ﴿ إنما الصدقات للفقراء والمساكين ﴾

Аллоҳ таоло: “Албатта, садақалар фақирларга, мискинларга...” деган. “Тавба” сураси 60-оят.

Учта ҳадис ҳаммаси “Таҳорат” китобида келади.

روى المغيرة بن شعبه [أن النبي صلى الله عليه وسلم أتى
سبابة قوم فبال وتوضأ ومسح على ناصيته وخفيه]

Муғйира ибн Шуъба ривоят қилади:
Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам бир
қавмнинг ҳожатхонасига келдилар ва бавл
қилдилар кейин таҳорат олдилар ва бошига (олд
қисмига) ва икки маҳсисига масҳ тортдилар.

[أن النبي عليه الصلاة والسلام أمر بحفظ الماء من النجاسة
فقال لا يبولن أحدكم في الماء الدائم ولا يغتسلن فيه من الجنابة]

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам
сувни нажосатдан пок саклашга амр қилдилар,
бас, айтдилар: сизлардан бирортангиз
оқмайдиган сувга бавл қилмасин ва унда
жунубликдан покланмасин.

[قال عليه الصلاة والسلام : إذا استيقظ أحدكم من منامه فلا
يغسّن يده في الإناء حتى يغسلها ثلاثاً فإنه لا يدرى أين باتت يده]

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам
дедилар: сизлардан бирортангиз уйқусидан
туриб қўлларини уч марта ювмасдан туриб
идишга солмасин, албатта у қўллари қаерда
тунаганини билмайди.

Агар кичкина изланиш олиб борсак ушбу
асарни ёзишда Имом Қудурий қайси китобларга
таянганлигини билиб оламиз, қисман Абу
Жаъфар ат-Таҳовийнинг (321/933) «Мухтасар»
китобига ишора қилан.

Шунингдек, у катта эҳтимол билан
Абулҳасан ал-Кархийнинг (340/951)
«Мухтасар» асаридан ҳам фойдаланган, чунки
Имом Қудурий ушбу китобга шарҳ ёзган, унинг
бошида унинг шогирди Абу Али аш-Шошийнинг
сўзларидан иктибос келтирган (344 / 955): «Бу
китобни ўрганганлар бизнинг мазҳабимизни
ўзлаштирадилар ва бу китобни тушунганлар
бу мазҳабни яхшироқ тушунадилар» [8:148].
Китобда ҳар бир масала “Зоҳирур ривоя”
китобларига асосланган эканлигини шундан
билиш мумкинки, иттифоқ қилинган
масалаларда изоҳ берилмаган. Ихтилоф қилган
масалаларда кимнинг қараши қандай эканлиги
кўрсатиб ўтилган. Асосан, Имом Абу Ҳанифа
ва икки шогирдига тегишли фатволарни айтиб
ўтган бўлса, баъзи ўринларда учинчи шогирди
имом Зуфарнинг муносабатини ҳам айтиб
ўтади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, “Мухтасар
ал-Қудурий” кўплаб кейинги китоблар учун
манба бўлиб хизмат қилган. Масалан, «Тухфатул

Фууқаҳо» китобининг муаллифи Алоуддин ас-
Самарқандий (539/1144) ўзининг китобини
Қудурийда қайд этилмаган мавзуларни
таҳлил қилиш учун ёзган бўлса, Бурҳонуддин
Марғиноний (593/1197) эса Имом Муҳаммад
аш-Шайбонийнинг “Жомеъус сағийр” ва
Имом Қудурийнинг “Мухтасар ал-Қудурий”
асарларидаги масалаларни ўзининг “Бидоятул
мубтадий” китобида жамлаб, тушуниш учун
кийин бўлган жойларига аниқлик киритиш
учун уни шарҳлади ва натижада машҳур
«Ҳидоя» китоби дунёга келди.

Шунингдек, Маҳмуд ибн Содруш-
шарийъанинг (673/1274) «Викоя» китоби
“Ҳидоя” дан қискартирилган матдир. Демак,
юқорида айтиб ўтганимиздек, унга ҳам
“Мухтасар ал-Қудурий” асос бўлган.

“Мажмаул Баҳрайн”. Ушбу китобнинг
манбалари тўғрисида унинг муаллифи
Музаффариддин Аҳмад ибн Али ибн Саълаб
ибн ас-Саотий (693/1294) асарнинг бошида
“Мухтасар ал-Қудурий” ва Абу Ҳафс Умар
бин Муҳаммад Нас-Насафий (537/1132) нинг
“Манзуматун Насафий” асарларига таяниб
ёзганлигини эслаб ўтади. Мазкур китобда
турли мазҳаб имомларининг фикрлари, хусусан,
моликий ва шофеъий мазҳабларининг фикрлари
ўртасидаги фарқлар берилган.

Юқоридагилардан аён бўладики, “Мухтасар
ал-Қудурий” китоби Ҳанафий мазҳабининг
кейинги барча китобларига катта таъсир
кўрсатди. Уни ҳақли равишда Абу Ҳанифа
мазҳабининг мўътабар китобларидан бири
дейиш мумкин. Ҳанафий мазҳаби қарашларига
кўра бирор ихтилофли масалага йўлиққанда
фикҳий матн китобларига мурожаат қилиш
қоида ҳисобланади. Фикҳий матн китоблари
деганда, жами матн китоблари эмас, балки
ҳозик имомлар, илму зуҳдда, фикҳу ривоятда
таникли улуғ фақиҳларимиз таълиф қилган
мухтасар матн китоблари назарда тутилади.
Абу Жаъфар ат-Таҳовий, Абулҳасан ал-Кархий,
Ҳоким аш-шаҳид ва ал-Қудурий сингари
зотларнинг асарлари эътиборлидир. Кейинги
давр уламолари эса 5 та матн китобини мўътабар
санаганлар. Улар Бурҳон уш-шариъа Маҳмуд
ибн Аҳмад ал-Маҳбубий (ваф. 747х.)нинг
«Викоя»си, Абул Баракот Ҳофизуддин Абдуллоҳ
ибн Аҳмад ан-Насафий (ваф. 710х.)нинг
«Канз уд-дақойиқ»и, Абул Фазл Маждуддин

Абдуллоҳ ибн Маҳмуд ал-Муслиий (ваф. 683х) нинг «Мухтор»и, Музаффар уд-дин Аҳмад ибн Али Бағдодий (ваф. 694х) нинг «Мажмаъ ул-баҳрайн»и ва Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Қудурий (ваф. 428х)нинг «Мухтасар» асаридир. Қадр, эътибор ва машҳурлик жиҳатидан «Викоя», «Канз уд-дақойиқ» ва «Мухтасар ул-Қудурий» 3 та матн китоби сифатида эътироф этилади. Юқоридаги эътирофлардан кўринадики, матн китоблари орасида ҳам ишончли ва мўътабар китоб ҳисобланар экан. Ҳанафий мазҳабини ўрганиш юртимиз мусулмонлари учун долзарб масалалар қаторига кўтарилган. Шунинг учун ҳанафий олимларининг фатво тўпламлари, фикҳий матн китобларини таржима қилиб ўзбек китобхонларини баҳраманд қилиш зарур. Жумладан, ишончилиги ва фойдалилиги жиҳатидан юксак эътироф этилган “Мухтасарул Қудурий” асарини тадқиқ қилиб, бугунги кунда мавжуд мазҳабсизлик ғояларини тарғиб этаётган ва мазҳаб вакиллари фаолиятини нотўғри талқин қилаётганларга раддия беришдаги ўрни очиқ бериш ва асарининг илмий-танқидий матни ва таржимасини яратиб илмий муомалага киритиш орқали исломий маърифат изловчиларнинг эҳтиёжларини қондириш жуда ҳам зарур.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ан-наим, арабча-ўзбекча луғат, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент 2003
2. Абдулҳай Лакнавий. Алфавоидул баҳия фи тарожимил ҳанафия», 1324 ҳ.
3. Котиб Чалабий «Кашфуз зунун», Байрут, “Дору ихёут тиросул арабий”, Ж-2
4. Абдулҳай Лакнавий, Умдатур риёя ала шарҳил виқоя, Байрут, 1971, Ж-1
5. Муҳаммад Сулаймон ал-Ҳиндий, Муътасаруз зарурий, Карачи, Мактабатул бушро, 2008
6. Қосим ибн Қутлубуғо, Ат-тасҳих ват-таржих, Байрут, Дорул кутубул илмийя, 2002
7. Бурхониддин Марғиноний, Бидоятул мубтадий, Қохира, Матабаатул футуҳ, 1936
8. Абдуллоҳ Назир Аҳмад Музий. Мухтасарул Қудурийнинг ҳанафий фикҳидаги ўрни. Dr Muhammad Hamidullah Library, IIU, Islamabad. <http://iri.iiu.edu.pk/>